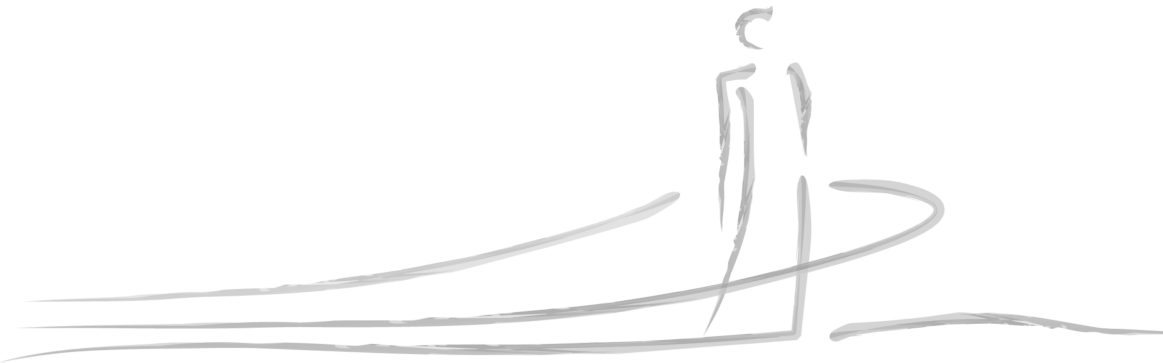


Rafał Lis

**Ku społeczeństwu  
cywilnemu  
i bogactwu narodów  
Główne koncepcje  
polityczne i prawne  
szkockiego Oświecenia**



**dyskurs politologiczny**  
monografie

Akademia Ignatianum  
Wydawnictwo WAM  
Kraków 2014

## WSTĘP

Monografia jest poświęcona najważniejszym zagadnieniom myśli politycznej i prawnej szkockiego Oświecenia, poruszonym w piśmiennictwie Davida Hume'a, Adama Smitha, Adama Fergusona i Henry'ego Home'a (lorda Kamesa), zaliczanych do jego najbardziej znanych przedstawicieli. Publikacja ukazuje, że w przypadku rozwijanej przez tych autorów myśli politycznej, będącej wynikiem wspólnego dyskursu filozoficznego – osadzonego w ramach badań nad naturą ludzką, prawoznawstwem, rozwojem cywilizacji i społeczeństwa, wreszcie ekonomii politycznej – można mówić o odrębnych i wysoce nowatorskich sposobach myślenia o polityce. Choć w swych rozważaniach szkoccy filozofowie XVIII wieku musieli czerpać z dotychczasowego dorobku intelektualnego, to wskazując na nowe tematy i kontrowersje, dotyczące – by użyć najbardziej popularnych, swoistych słów kluczy – „społeczeństwa cywilnego” i „handlowego”, „postępu”, „cywilizacji” i „bogactwa”, ujawniali już nowe kierunki refleksji. W tym względzie myśl polityczna szkockiego Oświecenia, reprezentowana przez Hume'a, Smitha, Kamesa i Fergusona, przedstawia imponujący dorobek intelektualny, posiadający – pomimo licznych różnic (czy nawet paradoksów) – wiele właściwości wspólnych i specyficznych, wyznaczających ich autorom odrębne miejsce w dziejach intelektualnych Zachodu.

Poszukiwaniom tym służy zastosowana w książce kategoryzacja podstawowych aspektów myśli politycznej, pozwalających porównać analogiczne elementy myśli głównych przedstawicieli

środowiska. Poprzedzając zasadniczą analizę krótkim wprowadzeniem do kontekstu kulturowego-politycznego i przeglądem filozofii moralnej szkockiego Oświecenia (będącej swoistym początkiem ówczesnej, szeroko pojętej „nauki o człowieku” – punktem wyjścia wyróżniających się z wolna badań prawoznawczych i politycznych), przedstawiam myśl szkockich filozofów w trzech podstawowych aspektach, wyznaczających przedmiot analizy w kolejnych rozdziałach monografii. Jest to w pierwszej kolejności problematyka podstaw ładu prawnego i państwa (rozdział drugi), w drugiej – związane z nią, lecz wymagające już odrębnego potraktowania – zagadnienie pochodzenia instytucji cywilno-politycznych (rozdział trzeci). Jak będzie się można przekonać, szkoccy autorzy, wychodząc nierzadko od odmiennych nieco założeń filozoficznych i moralno-prawnych, choć zbliżonych w podejściu do warunków porządku prawnego, to jest reguł „powstrzymujących” społeczeństwo cywilne, podważają ostatecznie zasadniczy sens słynnych doktryn kontraktualistycznych proveniencji zarówno hobbesowskiej, jak i lockowskiej<sup>1</sup>. Krytykując bardziej abstrakcyjne koncepcje stanu natury i umowy pierwotnej, odwołując się chętniej do „przyuszczalnych” doświadczeń stosunków międzyludzkich, otwierali faktycznie drogę – jak można to określić – ewolucjonistycznym ujęciom rozwoju cywilizacji politycznej, antycypującym do jakiegoś stopnia podejście Edmunda Burke’a<sup>2</sup>. W tym aspekcie wypracowane przez nich koncepcje genezy państwa ukażą, że instytucje społeczeństwa cywilnego rozwijają się w sposób stopniowy i niezamierzony, w odpowiedzi na narastające wraz z rozwojem cywilizacji potrzeby bezpieczeństwa i ochrony własności.

W rozdziale czwartym, najobszerniejszym, opisywane są ujęcia państwa, ładu społecznego i dziedziny publicznej. Koncepcje państwa zostają tu omówione głównie przez pryzmat rozważań nad funkcjami publicznymi – zadaniami państwa i prawodawcy. Te, sprowadzone – zasadniczo – do zapewnienia sprawiedliwości, obrony zewnętrznej i sprzyjania bogactwu narodowemu, wskażą

---

<sup>1</sup> Zob. T. Hobbes, *Lewiatan*, tłum. Cz. Znamierowski, Warszawa 1954, szczególnie s. 107n; J. Locke, *Dwa traktaty o rządzie*, tłum. Z. Rau, Warszawa 1992, szczególnie s. 230n.

<sup>2</sup> Zob. także E. Burke, *Rozważania o rewolucji we Francji i o debatach pewnych towarzystw londyńskich związanych z tym wydarzeniem (...)*, tłum. D. Lachowska, Kraków 1995, s. 76n.

raczej na bardziej minimalistyczne, respektujące ludzką przedsiębiorczość i – w tym szczególnym sensie – liberalne ujęcie ładu publicznego. Rozwijając tę analizę, wskażemy jednak na ważne różnice w ocenie postępu tak zwanej cywilizacji handlowej, które zdradzą – w dziełach Fergusona i Kamesa – nieco odmienną, bardziej republikańską proveniencję. A jednak nawet w tym ostatnim przypadku nie będzie można mówić o krytyce nowoczesności jako takiej, prowadzącej zwłaszcza do redefinicji preferowanego typu konstytucjonalizmu, w czym znacząco refleksja ta będzie się różnić od republikanizmu Jean-Jacques’a Rousseau<sup>3</sup>. Omówienie tych kwestii pozwoli doszukać się raz jeszcze swoiście konserwatywnego (tu: nieradykalnego społecznie i politycznie) elementu myśli szkockiego Oświecenia, nieodwołującej się – jak posiłkujący się myślą Johna Locke’a radykalni wigowie czy późniejsi republikańscy „radykałowie” proveniencji demokratycznej – do momentu wzajemnego zobowiązania rządzących i rządzonych, ale – zaledwie – do faktycznego, niekoniecznie uświadamianego poczucia pożytku z instytucji publicznych.

Właśnie tak rozpoznane koncepcje składają się na szczególnie dla szkockiego Oświecenia – niepozbowiony wprowadzie kontrowersji – typ myślenia o państwie, prawie i polityce. Podkreślimy, że skupiając uwagę na społeczno-ekonomicznych uwarunkowaniach rozwoju cywilizacji czy – by użyć kategorii tytułowych – „społeczeństwa cywilnego” (*civil society*)<sup>4</sup> i „bogactwa narodu”, ujawni on szczególne rozpoznanie ewolucyjności i samorzutności tego procesu. Można chyba sądzić, że przesądzi to o bardziej ograniczonej wizji

---

<sup>3</sup> Zob. J.J. Rousseau, *Rozprawa o naukach i sztukach*, [w:] tegoż, *Trzy rozprawy z filozofii społecznej*, tłum. H. Elzenberg, Warszawa 1956, s. 11n, 19n, 28n; tenże, *Rozprawa o pochodzeniu i podstawach nierówności między ludźmi*, [w:] tegoż, *Trzy rozprawy z filozofii społecznej*, dz. cyt., s. 201n, 211n; tenże, *Uwagi o rządzie polskim*, [w:] tegoż, *Umowa społeczna oraz Uwagi o rządzie polskim* [i in.], tłum. B. Baczeko i in., Warszawa 1966, s. 184n, 251n.

<sup>4</sup> Choć określenie „civil” tłumaczy się współcześnie częściej jako „obywatelski”, to decyduję się jednak na bardziej tradycyjne tłumaczenie, stosowane już w polskich rozważaniach polityczno-prawnych XVIII wieku (jak w przypadku pojęć: „wolności cywilnej” czy „sprawiedliwości cywilnej”; zob. np. J. Wybicki, *Myśli polityczne o wolności cywilnej*, Gdańsk 1984; H. Kołtątaj, *Listy anonimowe i Prawo polityczne narodu polskiego*, t. 1, Warszawa 1954, s. 280). Taki wybór, choć kontrowersyjny, pozwala przynajmniej ominąć niektóre nieporozumienia związane z bardziej problematycznym rozumieniem tego, co „obywatelskie” (głównie w znaczeniu: „civic”).

prawodawcy czy stosunków publicznych. W tego rodzaju podejściu będzie się można doszukać zarówno elementów ważnych dla późniejszych doktryn liberalnych, jak i konserwatywnych<sup>5</sup>, a jednak – już choćby z powodu tych dwuznaczności (niewyjaśniających w pełni całej specyfiki ich myśli, osadzonej wszak we wcześniejszych, przedliberalnych i przedkonserwatywnych tradycjach jurysprudencji i obywatelsko-republikańskich [*civic*]) – będzie je można uznać za odrębne. Cechę tę najlepiej jednak opisać za pomocą odwołań do najbardziej doniosłych dokonań myśli polityczno-prawnej owych czasów, nurtujących samych szkockich filozofów, a zatem, do chwalonych przez nich – jak zobaczymy – teoretyków jurysprudencji (Grocjusza i Samuela Pufendorfa) i, przede wszystkim, Monteskiusza, oraz krytykowanych – mniej lub bardziej – Thomasa Hobbesa, tradycyjnych torysów, Locke’a i czerpiących z jego dorobku radykalnych wigów, wreszcie Jean-Jacques’a Rousseau czy Richarda Price’a.

Wyznaczony w monografii cel badawczy realizujemy, sięgając do najważniejszych dzieł jej głównych wyrazicieli, analizowanych tu wedle kolejności właściwej dla chronologii prowadzonego przez

---

<sup>5</sup> Choć nie czynimy z paradoksu liberalizmu-konserwatyzmu w myśli szkockiego Oświecenia głównego przedmiotu analizy, to nie rezygnujemy – wprawdzie z pewnymi zastrzeżeniami – z rozpoznania elementów, które badacze historii doktryn politycznych i prawnych będą przypisywać późniejszemu prądowi myślenia. W tym względzie za najważniejszy element myśli konserwatywnej uznajemy przeświadczenie o ewolucyjnym powstawaniu instytucji, powodujące odrzucenie metody bardziej gwałtownych i wszechogarniających reform politycznych. Z kolei za główną oznakę przekonań liberalnych uznajemy pogląd o zasadniczym znaczeniu wolności osobistej, ochronnej funkcji państwa oraz nieskrępowanej przedsiębiorczości. Jak zobaczymy, tak zdefiniowane podejścia można przypisać omawianym tu szkockim autorom, a ogniwem łączącym je może być bardziej powściągliwa i minimalistyczna wizja prawodawcy. Nie jest więc przypadkiem, że badacze zaliczają szkockie Oświecenie zarówno do tradycji liberalnej, jak i konserwatywnej (zob. B. Szlachta, *Konserwatyzm. Z dziejów tradycji myślenia o polityce*, Kraków 1998, s. 32-36, Z. Rau, *Liberalizm. Zarys myśli politycznej XIX i XX wieku*, Warszawa 2000, s. 11). Trzymając się tych konwencji terminologicznych, zasygnalizujemy, że już ściślejsze próby określenia treści obu tradycji doktrynalnych, jak np. przypisanie pierwszej z nich uznania czynnika Objawienia (zob. B. Szlachta, *Konserwatyzm*, [w:] *Doktryny polityczne XIX i XX wieku*, red. K. Chojnicka, W. Kozub-Ciembroniewicz, Kraków 2000, s. 127-131), a drugiej – kontraktualizmu (zob. Z. Rau, *Liberalizm*, [w:] *Doktryny polityczne XIX i XX wieku*, dz. cyt., s. 14), ograniczają możliwości ich zastosowania do myśli omawianych autorów. Do kwestii tych będziemy powracać w trakcie analizy oraz – szczególnie – w podsumowaniu książki.

nich wzajemnego w znacznej mierze dyskursu intelektualnego<sup>6</sup>. Z konieczności skupiliśmy się więc na najbardziej porównywalnych aspektach rozważań i pominęliśmy szereg innych, dogodniejszych do uchwycenia w monografiach poświęconych jedynie poszczególnym autorom. Względy koncepcyjne i techniczne nie pozwalały zresztą nie tylko na rozwinięcie wielu ważnych wątków twórczości wymienionych filozofów (czasem jedynie sygnalizowanych), ale także na szersze uwzględnienie niezwykle bogatego kontekstu myśli i dorobku szkockiego Oświecenia czy – tym bardziej – na wyczerpujące odniesienie tegoż do pełnych dziejów Oświecenia (choć te nie muszą przedstawiać najważniejszych punktów odniesienia w badaniach myśli politycznej Szkotów, która w szczególności nie była bezpośrednio inspirowana ustaleniami *les philosophes*). Nie omawiamy także szczegółowo twórczości tych autorów, którzy należeli do tradycji wcześniejszych (jak uznawany raczej za prekursora szkockiej filozofii moralnej Francis Hutcheson) lub odrębnych (jak Thomas Reid), przyznając, że ich myśl polityczna nie wpisuje się ściśle w ramy naszej analizy<sup>7</sup>. Niewiele też uwagi poświęcamy innym autorom, bardziej nawet zbliżonym w swych zainteresowaniach historyczno-hipotetycznych do Smitha i Kamesa, takim jak zwłaszcza John Millar, a także James Dunbar czy William Robertson. Ich z kolei myśl miała charakter bądź to bardziej pochodny, bądź to nie została rozwinięta we wszystkich interesujących nas aspektach. Odwołania do koncepcji wielu tych autorów poczyniliśmy jednak w podsumowaniach zasadniczych rozdziałów monografii.

Niezgłębione bogactwo dziedzictwa kulturalnego i intelektualnego szkockiego Oświecenia, podlegające coraz bardziej specjalistycznym badaniom, otwierającym stale nowe możliwości interpretacyjne, nie pozwala oczywiście na wyczerpującą syntezę. Tak jak nie ujęto w książce pełnego dorobku intelektualnego tej epoki, tak też nie można było uwzględnić wszystkich ważnych tradycji

---

<sup>6</sup> Z tych powodów zaczynamy analizę w poszczególnych rozdziałach od omówień rozważań Hume'a, z kolei twórczość pozostałych autorów jest omawiana w nich w takiej kolejności, która najlepiej – naszym zdaniem – pozwala prześledzić inspiracje, zbieżności i różnice w ich myśli.

<sup>7</sup> Znamienne, że badający szeroko pojętą „teorię społeczną” szkockiego Oświecenia Berry nie zalicza Reida (jak i Hutchesona) do jej głównych reprezentantów, wymieniając pośród nich – poza wybranymi przez nas autorami – także Robertsona, Millara, Dunbara i Stuarta (C.J. Berry, *The Social Theory of the Scottish Enlightenment*, Edinburgh 1997, s. 19-20).

badawczych i prób interpretacji. W tym względzie przedstawiona analiza jest inspirowana najbardziej charakterystycznymi paradygmatami badań myśli politycznej i społecznej szkockiego Oświecenia. Wskazują one – począwszy od pionierskiej pracy Gladys Bryson, a skończywszy na książce Christophera Berry’ego – wyjątkowe, wykraczające daleko poza inspirację Monteskiuszowską<sup>8</sup>, krytyczne wobec bardziej abstrakcyjnego ujęcia stanu natury i umowy społecznej rozpoznanie społecznej natury człowieka i uwarunkowanego potrzebami społeczno-ekonomicznymi rozwoju cywilizacji<sup>9</sup>. Wskazalibyśmy jednak na zbieżność wielu wniosków naszej analizy z ustaleniami bardziej wyodrębnionej szkoły odczytywania dorobku Szkotów – uwypuklającej znaczenie teorii spontanicznego czy też samorzutnego ładu (*spontaneous order*)<sup>10</sup>. Zaliczani do niej badacze inspirowani mniej lub bardziej tezą dwudziestowiecznego teoretyka liberalizmu Friedricha Hayeka (nadającego mu szczególne oblicze, nierzadko uznawane za bardziej konserwatywne), o typowym dla Hume’a, Smitha i Fergusona antyracjonalizmie, dystansującym ich od filozofów francuskich; uściślała wszak rozumienie – jak to określamy – ewolucjonizmu Szkotów<sup>11</sup>. Unikając tu właściwego dla autora *Konstytucji wolności* wartościowania, ale też powstrzymując się wyraźnie od tak dychotomicznego ujęcia tradycji intelektualno-politycznych, przedstawiających z pewnością bardziej złożony obraz powiązań i odrębności, przyznamy, że właśnie w wizji samorzutnego rozwoju tkwiłaby jedna z istotnych jej właściwości. Uznalibyśmy również, że to właśnie w gruncie rzeczy Hayekowska interpretacja samorzutności będzie przesądzać o specyfice przypisywanym szkockim filozofom poglądów liberalnych (minimalizujących raczej rolę państwa i prawa – w sposób

---

<sup>8</sup> Zob. Monteskiusz, *O duchu praw*, tłum. T. Boy-Żeleński, Kraków 2003, szczególnie s. 15-16, 207n.

<sup>9</sup> Zob. G. Bryson, *Man and Society. The Scottish Inquiry of the Scottish Enlightenment*, Princeton 1945, szczególnie s. 78n, 148n, 173n; C.J. Berry, *The Social Theory of the Scottish Enlightenment*, dz. cyt.

<sup>10</sup> Zob. N. Barry, *The Tradition of Spontaneous Order*, „Literature of Liberty” 5 (1982), s. 7-58; R. Hamowy, *The Scottish Enlightenment and the Theory of the Spontaneous Order*, Carbondale-Edwardsville 1987. Doskonałe rozwinięcie tych kierunków badań zob. C. Smith, *Adam Smith’s Political Philosophy. The Invisible Hand and Spontaneous Order*, New York 2006.

<sup>11</sup> Zob. F.A. von Hayek, *Konstytucja wolności*, tłum. F. Englis, Warszawa-Wrocław 1987, s. 56n.

jednak odmienny od kontraktualizmu Locke'a czy utylitaryzmu Jeremy'ego Benthama i Johna Stuarta Milla<sup>12</sup>). Dostarczy jednocześnie argumentów na rzecz zaliczenia ich ewolucjonistycznego namysłu nad rozwojem instytucji do rządu – jak to ujął Ronald Hamowy – „prawnego” czy też „społecznego” konserwatyzmu, bardzo zbliżonego z kolei do stanowiska innego cenionego przez Hayeka autora, Burke'a<sup>13</sup>.

A jednak nie będziemy się oczywiście ograniczać do optyki właściwej jedynie dla badaczy „samorzutnego ładu”. Wpisujemy bowiem omawianą tu myśl szkockiego Oświecenia w przedstawione już wstępnie szersze ramy. Inspirujemy się częściowo tymi paradygmatami badawczymi, które pozwalają lepiej oddać napięcia w rozważaniach omawianych autorów, wiążąc je z wcześniejszymi tradycjami intelektualnymi. W pierwszym rzędzie wskazalibyśmy na paradygmat badań tak zwanej jurysprudenckiej naturalnej, rozwijanej obecnie przez Knuda Haakonssena, zapoczątkowany przez Duncana Forbesa<sup>14</sup>. Ukazując powiązania szkockich filozofów z bogatą spuścizną akademickiego prawoznawstwa, wywodzącą się od Grocjusza i Pufendorfa, badacze ci poddają krytyce dotychczasowe opinie o dokonanej szczególnie przez Hume'a „destrukcji” tejże, bynajmniej nie apriorycznej i ahistorycznej, tradycji. Równie rewizjonistyczny charakter ma inny jeszcze, uwzględniany tu częściowo paradygmat badawczy, tak zwany humanistyczno-obywatelski (*civic humanism*) czy też – szerzej – republikański. Jego powstanie wiąże się z głośnymi reinterpretacjami dziejów nowożytnej myśli zachodniej, a szczególnie z twórczością Johna G.A. Pococka i jego kontynuatorów, w tym zwłaszcza badającego bardziej kontrowersyjną myśl Smitha Donalda Wincha<sup>15</sup>. Prowadzone przez

---

<sup>12</sup> Zob. przyp. 1; zob. także J. Bentham, *Wprowadzenie do zasad moralności i prawodawstwa*, tłum. B. Nawroczyński, Warszawa 1958, s. 17n; J.S. Mill, *O wolności*, [w:] tegoż, *Utylitaryzm. O wolności*, tłum. A. Kurlandzka, Warszawa 1959, s. 224n, 276n.

<sup>13</sup> R. Hamowy, *The Scottish Enlightenment and the Theory of the Spontaneous Order*, dz. cyt., s. 13.

<sup>14</sup> Zob. np. D. Forbes, *Hume's Philosophical Politics*, Cambridge 1985 (pierwsze wydanie: 1975); K. Haakonssen, *The Science of a Legislator: The Natural Jurisprudence of David Hume and Adam Smith*, Cambridge 1999 (pierwsze wydanie: 1981).

<sup>15</sup> Zob. J.G.A. Pocock, *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*, Princeton 1975, s. 466n, szczególnie s. 493-505. Znamienne, że Pocock zaliczał Fergusona do autorów „najbardziej



nich badania – budzące wprawdzie liczne kontrowersje<sup>16</sup> – wykazywały, że niezwykle problematyczną twórczość „wielkiej szkockiej szkoły filozofów społecznych” należy raczej umieścić w kontekście włosko-angielskiej tradycji obywatelskiej (*civic*) czy – jak można to nazwać – humanistyczno-republikańskiej, rozwijanej w kulturze anglojęzycznej od czasów Jamesa Harringtona, z właściwymi dla niej toposami cnoty i bogactwa czy wolności i zepsucia. Dodajmy, że musiały one prowadzić do podważenia bardziej anachronistycznych interpretacji liberalno-kapitalistycznych, ale i – analogicznie – konserwatywnych.

---

machiavellowskich” (tamże, s. 499), niemniej również myśl Hume’a i Smitha analizował przez pryzmat klasyczno-republikańskich tematów cnoty i zepsucia. Te ostatnie miały ulegać dramatycznym przekształceniom właśnie w myśli XVIII wieku, usiłującej uporać się z problemem nieadekwatności warunków klasycznego obywatelstwa (tj. niezależności i sposobności doskonalenia cnoty obywatelskiej zapewnionej dzięki posiadłości ziemskiej) w dobie rozwijającego się handlu i podziału pracy, gwałtownie zmieniających strukturę nowoczesnych społeczeństw. Doniosłość szkockiej „socjologii wolności”, kontynuującej dotychczasowe rozważania, lecz niepoddającej się prostym klasyfikacjom, polegałaby głównie na rozpoznaniu dynamiki tych przemian i powodowanych nimi napięć. W tym kierunku badawczym podąża także Donald Winch (zob. tenże, *Adam Smith’s Politics. An Essay in Historiographic Revision*, Cambridge 1978).

<sup>16</sup> Zob. np. F.D. Balog, *The Scottish Enlightenment and the Liberal Political Tradition*, [w:] *Confronting the Constitution. The Challenge to Locke, Montesquieu, Jefferson, and the Federalists from Utilitarianism, Historicism, Marxism, Freudianism, Pragmatism, Existentialism...*, red. A. Bloom, Washington (DC) 1990, s. 191-208; E.J. Harpham, *Liberalism, Civic Humanism and the Case of Adam Smith*, „The American Political Science Review” vol. 78, no 3, 1984, s. 764-774.

<sup>17</sup> Dokładniej mówiąc, terminem „prowidencjonalistyczny naturalizm” (*providential naturalism*) K. Haakonssen określa przekonania, zgodnie z którymi badana rzeczywistość miała przedstawiać obraz „dobrze urządzonej całości”, wskazując na stojącą za nią „inteligentną, celową myśl przewodnią” (tenże, *Natural Law and Moral Philosophy. From Grotius to the Scottish Enlightenment*, Cambridge 1966, s. 183).